

УДК 343.133

ВІДКРИТТЯ МАТЕРІАЛІВ ІНШІЙ СТОРОНІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ДЛЯ ОЗНАЙОМЛЕННЯ: ЧИ ВИРІШИТЬ НОВИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТАРІ ПРОБЛЕМИ?



С. Б. Фомін,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
кримінального процесу
Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 р. вводиться новий процесуальний інститут: відкриття матеріалів досудового провадження сторонам, — метою якого є надання можливості як стороні захисту, так і стороні обвинувачення знайомитися з наявними одна в одній матеріалами. В статті досліджується можливість виникнення під час дії нового КПК проблем обмеження в часі обвинуваченого і захисника з ознайомленням у разі явного затягування і шляхи їх вирішення.

Ключові слова: відкриття матеріалів іншій стороні, час ознайомлення, строки розслідування, доступ до матеріалів

Проблеми, які виникають у зв'язку з ознайомленням учасників процесу з матеріалами кримінальної справи, досить часто ставали предметом дослідження в період дії КПК 1960 р. Серед робіт, що були присвячені цій темі, слід назвати праці М. Жогіна та Ф. Фаткулліна [4], Г. Юркової [11], Ю. Булаєнко [1], А. Волкова [2], В. Махова [5] та інших науковців. Торкався цієї проблематики у своєму дисертаційному дослідженні і автор цієї статті [10, 158–171].

Саме на етапі пред'явлення обвинуваченому матеріалів для ознайомлення, зазначає О. Олійник, виникає конфліктна ситуація між слідчим, який намагається якнайскоріше закінчити кримінальну справу та направити її до суду, і обвинуваченим, який намагається потягнути час, сподіваючись, наприклад, на певні обставини, які, на його думку, можуть полегшити його становище [6, 1].

Заради справедливості слід сказати, що ми свого часу, на основі анонімних опитувань слідчих, дійшли висновку, що деколи довге ознайомлення було «вигідне» і для слідчого, більше того, слідчі часто самі затягували ознайомлення і, на порушення закону, під час цієї процесуальної дії продовжували збирати необхідні документи і навіть «заднім числом» проводили слідчі дії (для цього аркуші справи нумеруються не чорнилом, а олівцем). У 2003 р. ми пропонували для запобігання зловживанням з боку слідчих закріпити в КПК норму, відповідно до якої опис документів закінченої справи затверджувався б прокурором [10, 163].

Оскільки були відомі випадки таких або подібних дій з боку слідчих, законодавець вніс в ст.ст. 217 та 218 КПК України доповнення, відповідно до яких на вимогу потерпілого, цивільних позивача та відповідача чи їхніх представників, обвинуваченого під час їх ознайомлення з матеріалами кримінальної справи слідчий зобов'язаний вручити засвідчену належним чином копію опису матеріалів справи.

Але найбільш гострим залишалось питання про час ознайомлення з матеріалами справи та можливості його обмеження у разі зволікання з боку обвинуваченого чи його захисника.

Спочатку в ч. 6 ст. 218 КПК було передбачено: якщо обвинувачений і його захисник явно намагатимуться затягнути справу, слідчий вправі своєю постановою визначити певний строк для ознайомлення. Така постанова підлягала затвердженню прокурором. Згодом Законом України від 3 квітня 2003 р. № 658-IV ці положення були виключені з ч. 6 ст. 218 КПК. Але відповідно до Закону України від 8 квітня 2011 р. № 3228-VI ч. 6 ст. 218 була викладена в такій редакції: «Обвинуваченого і його захисника не можна обмежувати в часі, потрібному їм, щоб ознайомитися з усіма матеріалами справи в розумні строки», і ця стаття була доповнена ч. 7 такого змісту: «У разі зволікання ознайомлення з матеріалами справи обвинуваченим чи його захисником слідчий за

погодженням із прокурором або прокурор вносить до суду за місцем провадження слідства подання, яке суддя розглядає і своєю постановою може визначити строк, протягом якого обвинувачений і його захисник повинні ознайомитися з матеріалами справи та заявити клопотання. Після закінчення цього строку обвинувачений і його захисник вважаються ознайомленими з матеріалами справи. На постанову судді прокурором, обвинуваченим чи його захисником протягом трьох діб із дня її винесення може бути подана апеляція. Подання апеляції не зупиняє виконання постанови судді». Положення ч. 7 ст. 218 визнано конституційним згідно з Рішенням Конституційного Суду України № 1-рп/2012 від 18 січня 2012 р.

Новий Кримінальний процесуальний кодекс України, прийнятий 13 квітня 2012 р., дещо змінив підходи до ознайомлення.

По-перше, якщо в діючому КПК мова йшла про ознайомлення тільки учасників процесу з матеріалами кримінальної справи, то в новому КПК передбачено можливість і для прокурора за відповідним запитом скопіювати або відобразити відповідним чином будь-які речові докази або їх частини, документи або копії, які є у розпорядженні сторони захисту і які вона має намір використати як докази у суді. Більш того, сторона захисту зобов'язана надати доступ до житла чи іншого володіння, якщо вищевказані матеріали знаходяться у її володінні або під її контролем.

Таким чином, перемогла позиція вчених-процесуалістів, які вважали, що несправедливим є положення, коли тільки сторона обвинувачення перед направленням справи до суду повинна розкривати стороні захисту всі свої «козирі» та «секрети» [8, 40–42]. Хоча слід сказати, що сторона обвинувачення, крім обвинувальних доказів, повинна надавати і будь-які докази, які самі по собі або в сукупності з іншими доказами можуть бути використані для доведення невинуватості або меншого ступеня винуватості обвинуваченого, або сприяти пом'якшенню покарання (ч. 2 ст. 290 КПК). Однак сторона захисту має право не надавати прокурору доступ до будь-яких матеріалів, які можуть бути використані ним на підтвердження винуватості обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення (ч. 6 ст. 290 КПК).

По-друге, змінено черговість ознайомлення учасників з матеріалами. Після відкриття матеріалів стороною обвинувачення стороні захисту і, навпаки, стороною захисту стороні обвинувачення, з відкритими обома сторонами кримінального провадження матеріалами мають право ознайо-

митися потерпілий, цивільний позивач та цивільний відповідач і їхні представники (зараз вони ознайомлюються до обвинуваченого і захисника). Причому, якщо за КПК 1960 р. цивільний позивач ознайомлювався з усіма матеріалами справи, то за новим КПК і позивач, і відповідач ознайомлюються лише з матеріалами, що стосуються цивільного позову.

У зв'язку з цим виникає питання, а чи доцільним є ознайомлення потерпілого та його представника з усіма, відкритими сторонами, матеріалами? Якщо розслідувані злочинні дії цілком посягали на його інтереси, то так. Але коли в справі наявна реальна сукупність злочинів, з яких лише один пов'язаний з заподіянням потерпілому відповідної шкоди, здається виправданою пропозиція М. Жогіна і Ф. Фаткулліна ознайомлювати потерпілого з матеріалами, що стосуються тільки цього злочинного діяння, і даними, які характеризують особу обвинуваченого [4, 287]. Що ж до матеріалів про інші злочини, то вони не пов'язані безпосередньо з інтересами потерпілого і надання їх для ознайомлення заради «цікавості» може лише затягнути закінчення досудового розслідування.

По-третє, відкриттю матеріалів іншій стороні присвячено лише одну норму – ст. 290 КПК 2012 р., за якою йде стаття, що регламентує складання обвинувального акта. За КПК 1960 р. учасники процесу при ознайомленні могли заявляти клопотання: потерпілий, цивільний позивач та цивільний відповідач – про доповнення слідства (ч. 3 ст. 217), а обвинувачений та його захисник – про доповнення слідства, зміну кваліфікації і закриття справи (ст. 221). Після чого, у разі задоволення клопотань, могли бути проведені додаткові слідчі дії і вищевказані учасники могли ознайомитися або з додатковими матеріалами слідства, або, за їх клопотанням, знову з усіма матеріалами справи (ст. 222).

В новому КПК не передбачено можливості ані заявлення клопотань про доповнення слідства, ані провадження слідчих дій після надання доступу до матеріалів. Таким чином, законодавець у новому КПК відмовився від однієї з двох цілей ознайомлення після закінчення розслідування. За КПК 1960 р. обвинуваченому і його захиснику надається таке право для того, щоб вони, з одного боку, мали реальну можливість контролювати повноту, всебічність і об'єктивність розслідування кримінальної справи шляхом заявлення клопотань про доповнення слідства, а з іншого боку, готуватися до захисту від пред'явленого обвинувачення при розгляді кримінальної справи в суді.

За КПК 2012 р. ознайомлення спрямоване лише на підготовку сторін до розгляду кримінальної справи в суді.

По-четверте, відповідно до ст. 48 КПК України 1960 р. захисник (і тільки він) має можливість знайомитися з матеріалами, якими обґрунтовується затримання підозрюваного чи обрання запобіжного заходу або пред'явлення обвинувачення.

За німецьким кримінально-процесуальним законодавством захисник вправі ознайомлюватися з матеріалами справи, оглядати речові докази також і на етапі дізнання [9, 73]. Дозвіл на ознайомлення зі справою під час дізнання дає прокурор (абз. 5 § 147 КПК ФРН). Відмова в ознайомленні захисника з матеріалами справи може бути мотивованою загрозою цілям розслідування й оскарженню не підлягає. Коли ж справа передається прокурору для вирішення питання про можливість порушення публічного обвинувачення чи закриття справи, захисник вправі ознайомитися з усіма матеріалами кримінальної справи.

Відповідно до ст. 221 КПК 2012 р. слідчий, прокурор також зобов'язані за клопотанням сторони захисту, потерпілого надати їм матеріали досудового розслідування до його завершення для ознайомлення, за винятком матеріалів про застосування заходів безпеки щодо осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, а також тих матеріалів, ознайомлення з якими на цій стадії кримінального провадження може зашкодити досудовому розслідуванню. Відмова у наданні для ознайомлення загальнодоступного документа, оригінал якого знаходиться в матеріалах досудового розслідування, не допускається. Під час ознайомлення з матеріалами досудового розслідування особа, що його здійснює, має право робити необхідні виписки та копії (ч. 2 ст. 221 КПК).

Таким чином, новий КПК активізує сторону захисту та потерпілого до заявлення клопотань про виконання необхідних, на їхню думку, процесуальних дій, не чекаючи закінчення розслідування.

З одного боку, у цьому випадку проблема затягування слідства шляхом заявлення клопотань після його закінчення начебто знімається. З іншого боку, ми розуміємо, що «матеріали, ознайомлення з якими на цій стадії кримінального провадження може зашкодити досудовому розслідуванню», є найбільш «цікавими» для захисту і реально з ними працювати ця сторона зможе лише після закінчення розслідування. Врахову-

ючи те, що можливості захисту збирати та перевіряти докази в новому КПК порівняно з КПК 1960 р. збільшені не набагато, в ході судового розгляду більшість слідчих дій проведенню не підлягають, більш того, за новим КПК суд не може давати судові доручення і не вправі повертати справу на додаткове розслідування, вважаємо, що відсутність права на заявлення клопотань про доповнення слідства все ж таки перешкоджає забезпеченню права на захист.

По-п'яте, незрозумілим залишається питання про момент закінчення досудового розслідування, а саме: чи включається до строків досудового розслідування час ознайомлення сторонами з матеріалами, до яких їм згідно зі ст. 290 КПК України надано доступ? Відповідно до ч. 1 цієї статті відкриття матеріалів іншій стороні здійснюється, коли прокурор або слідчий за його дорученням, визнавши зібрані під час досудового розслідування докази достатніми для складання обвинувального акта чи клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, повідомляють підозрюваному, його захиснику, законному представнику та захиснику особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру, **про завершення досудового розслідування.**

Аналогічне положення міститься і у КПК 1960 р.: визнавши досудове слідство в справі, яка підлягає направленню для віддання обвинуваченого до суду, закінченим, слідчий повідомляє про це потерпілого та його представника, цивільного позивача, цивільного відповідача або їх представників... (ч. 1 ст. 217), та визнавши зібрані докази достатніми для складання обвинувального висновку і виконавши вимоги ст. 217 КПК, слідчий зобов'язаний оголосити обвинуваченому, що слідство в його справі закінчено (ч. 1 ст. 218 КПК).

Але в КПК 1960 р. прямо передбачено, що до строку досудового слідства включається час з моменту порушення справи до направлення її прокуророві, або до закриття чи зупинення провадження в справі (ч. 1 ст. 120). У новому КПК України така норма відсутня.

В нашій власній адвокатській практиці траплялися випадки, коли слідчий зупиняв ознайомлення обвинуваченого та його захисника з матеріалами справи і продовжував розслідування (до речі, без винесення будь-якої постанови). Правомірність таких дій піддавалася сумніву, але з огляду на пряму вказівку ч. 1 ст. 120 КПК 1960 р. питання майже автоматично знімалося.

Як ми вже зазначали, за новим КПК після ознайомлення з відкритими матеріалами прова-

дження слідчих дій неможливе. Однак зі змісту ст. 283 КПК 2012 р., яка має назву «Загальні положення закінчення досудового розслідування» випливає, що **досудове розслідування закінчується** з моменту вчинення прокурором однієї з вказаних у ч. 2 дій: 1) винесення постанови про закриття кримінального провадження; 2) звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності; 3) звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру. Саме вчинення цих дій свідчить про закінчення досудового розслідування, і відомості про них вносяться прокурором до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Вважаємо, за такої ситуації, однозначну відповідь на поставлене нами в заголовку цієї статті запитання дати важко. Тим більше, що строки досудового розслідування не збігаються з часом розслідування: якщо воно розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ч. 2 ст. 214 КПК), то строки його починають обчислюватися з дня повідомлення особі про підозру (ч. 1 ст. 219 КПК). Це означає, що і сплив строків розслідування може не збігатися з його закінченням. Якщо практика схилитиметься до другого варіанту визначення моменту закінчення строків слідства (тобто до них включатиметься час ознайомлення), то прокурори та слідчі знову ж стануть заручниками затягування часу на ознайомлення і тоді, принаймні, буде необхідно залишати час для реалізації цього права, звичайно, за рахунок строків слідства (за новим КПК граничні строки розслідування є абсолютно-визначеними, тобто такими, що не можуть бути продовжені (ч. 2 ст. 219 КПК)).

При розгляді проекту КПК у другому читанні народний депутат Р. Зварич пропонував ч. 1 ст. 290 після слова «прокурор» доповнити словами «не пізніше ніж за п'ять днів до моменту звернення до суду із обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру або клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру або одночасно із клопотанням про продовження строку досудового розслідування». Ця пропозиція не знайшла своєї підтримки у Верховній Раді України [7, 754].

На наш погляд, запропоновані «п'ять днів до моменту звернення до суду» є занадто малим строком. По-перше, слідчому необхідно надати час для складання обвинувального акта, прокурору – для перевірки матеріалів розслідування та затвердження складеного слідчим або складання

власного обвинувального акта. Та й для сторін час ознайомлення має залежати від обсягу відкритих матеріалів. Народний депутат України А. Гриценко вважає, що строк ознайомлення не може бути меншим, ніж один тиждень на кожні сто сторінок матеріалів, а народний депутат Ю. Одарченко – не менше 10 хвилин на кожний аркуш справи [7, 757].

А що, коли не включати час ознайомлення до строків слідства і вважати його закінченим з моменту повідомлення підозрюваного та захисника про його завершення? Чи відповідає такий підхід основним засадам кримінального провадження?

На наш погляд, відповідь цілком може бути позитивною. Строки слідства мають відповідати вимозі розумності строків кримінального провадження, критерієм якої відповідно до ч. 3 ст. 28 КПК 2012 р., серед інших, є поведінка учасників кримінального провадження. З огляду на практику Європейського суду з прав людини, поведінка заявників становить об'єктивну обставину, що не ставиться у провину державі-відповідачу і враховується для визначення, чи є перевищення розумного строку за п. 1 ст. 6 [3, 464]. Тому вважаємо, що невключення часу для ознайомлення в строк розслідування повною мірою вписується у концепцію нового КПК.

Хоча і тут може виникнути проблема: якщо ознайомленням явно затягуюватимуть час потерпілий або деякі з кількох підозрюваних, особливо якщо вони перебувають під вартою. Тоді ситуація може бути виправлена лише шляхом реалізації положень ч. 10 ст. 290 КПК, коли слідчий суддя за клопотанням сторони кримінального провадження (а це може бути тепер не тільки сторона обвинувачення) з урахуванням обсягу, складності матеріалів та умов доступу до них зобов'язаний встановити строк для ознайомлення з матеріалами, після спливу якого сторона кримінального провадження або потерпілий вважаються такими, що реалізували своє право на доступ до матеріалів.

І, нарешті, прокурор або слідчий за його дорученням зобов'язаний надати доступ та можливість скопіювати або відобразити відповідним чином будь-які речові докази або їх частини, документи або копії з них, а також надати доступ до приміщення або місця, якщо вони знаходяться у володінні або під контролем держави, і прокурор має намір використати відомості, що містяться в них, як докази у суді (ч. 3 ст. 290 КПК). Надання доступу до матеріалів включає в себе можливість робити копії або відображення матеріалів (ч. 4 ст. 290), що безперечно прискорить ознайомлення з матеріалами справи, а з іншого

боку, як справедливо зазначає Б. Яворський, отримавши копію матеріалів справи, обвинувачений (за новим КПК – підозрюваний) та його захисник зможуть у спокійній обстановці (наприклад, у приміщенні юридичної консультації, адвокатській конторі, вдома тощо, а не в кабінеті слідчого, звичайно, за умови, що обвинувачений не знаходиться під вартою) ознайомлюватися із справою, що значно підвищить якість надання правової допомоги і сприятиме захисту обвинуваченого [12, 6].

Висновок. Надання доступу до матеріалів з метою ознайомлення з ними сторін є важливою передумовою для підготовки їх до судового роз-

гляду. На жаль, новий КПК не вирішив усіх проблем, які виникали у правозастосовній практиці. Більше того, очевидно, виникнуть і нові. Наприклад, згідно з ч. 11 ст. 290 КПК сторони кримінального провадження зобов'язані відкривати одна одній додаткові матеріали, отримані до або *під час судового розгляду*. І далі: «Якщо сторона кримінального провадження не здійснить відкриття матеріалів відповідно до положень цієї статті, суд не має права допустити відомості, що містяться в них, як докази» (ч. 12 ст. 290). Це положення залишається незрозумілим, адже відкриття матеріалів іншій стороні під час судового розгляду в новому КПК не передбачене.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Булаєнко Ю. Забезпечення прав обвинуваченого в момент закінчення попереднього слідства // Рад. право. – 1975. – № 1. – С. 35.
2. Волков А. В. О сроках и других трудностях расследования // Законность. – 1998. – № 7. – С. 26-28.
3. Де Сальвиа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 1072 с.
4. Жогин Н. В. Предварительное следствие в советском уголовном процессе / Н. В. Жогин, Ф. Н. Фаткуллин. – М.: Юрид. лит., 1965. – 367 с.
5. Махов В. Принятые нормативные документы – преграда для волокиты // Российская юстиция. – 1997. – № 3. – С. 28-29.
6. Олійник О. Порухнення права на захист при ознайомленні обвинуваченого з матеріалами кримінальної справи // Юридичний журнал. – 2010. – № 8 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3602>
7. Порівняльна таблиця до проекту Кримінального процесуального кодексу України. Реєстраційний № 9700 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=42312
8. Сопин В. Стаття 217 УПК и состязательность в уголовном процессе // Законность. – 2004. – № 6. – С. 40-42.
9. Филимонов Б. А. Защитник в германском уголовном процессе / Б. А. Филимонов. – М.: Спарк, 1997. – 112 с.
10. Фомін С. Б. Строки у кримінальному судочинстві: поняття, класифікація та функціональне призначення : дис. ... канд. юрид. наук / С. Б. Фомін. – Х., 2003. – 207 с.
11. Юркова Г. В. Реалізація завдань швидкого і повного розкриття злочину в досудових стадіях : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2001. – 18 с.
12. Яворський Б. І. Ознайомлення сторони захисту із матеріалами кримінальної справи як елемент в реалізації інституту сприяння захисту // Адвокат. – 2009. – № 3. – С. 4-8.

Фомін С. Б. Открытие материалов другой стороне уголовного производства для ознакомления: решит ли новый процессуальный институт старые проблемы?

Уголовным процессуальным кодексом Украины 2012 г. вводится новый процессуальный институт: открытие материалов досудебного производства сторонам, — целью которого является предоставление возможности как стороне защиты, так и стороне обвинения знакомиться с имеющимися друг у друга материалами. В статье исследуется возможность возникновения во время действия нового УПК проблем ограничения во времени обвиняемого и защитника с ознакомлением в случае явного затягивания и пути их разрешения.

Ключевые слова: открытие материалов другой стороне, время ознакомления, сроки расследования, доступ к материалам

Fomin Sergiy. Opening of materials to other side of the criminal proceedings for review: whether new procedure institute solves old problems?

Criminal Procedure Code of Ukraine 2012 has introduced a new procedure institute: opening of the materials pre-trial proceedings to the parties, whose goal is to provide both the defense and the prosecution to get acquainted with each other available materials. In this paper we investigate the possibility during the time of introduction of the new Criminal Procedure Code of the problems of time constraints of the accused and defense counsel in case of an explicit delay, and ways to resolve them.

Key words: opening of the materials to the other side, time reference, time of investigation, access to materials